

N. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscript Library

No. ^{Ref.}
_{Ser.} 678

Title: Padantha Khancha
Tippansu

678

678

पदार्थखण्डनरिप्पणम्

: Padārtha khaṇḍana		: Title
:	:	Tippana
:	:	: Author
:	:	Raghudeva Bhattacharya
:	:	: Editor
:	:	
:	:	: Year, Vols.
:	:	
:	:	: Publisher
:	:	
678	:	: Remarks
:	:	

प. वि. २

श्रीगणेशायनमः ॥ ३३ नमः ॥ ॥ नेदनेदनपरेदं निधायद्विचिंतय ॥ तनोति कुतुकं किं विदुर्देवः समासतः
॥ कामहस्तधृत ॥ प्रसूकार्मुकं योषमदुतमुदीरु कुपितः ॥ भुज्जेदेनयनकोपात्ताहं तु सर्वज्ञतामुपश्रुते ॥ ॥ पराश्वेत
तेपदिदेशिमेमणिनिर्मितवान्नीर्गोमतेस्पृष्टगोः ॥ तदेवतर्कगानिचारयामः सदर्शनैकेतरखेनेन ॥ ॥ प्रसेगातर
र्थतत्तेनिर्वक्तुं शिष्यावधा। तपप्रतिजानीते ॥ येयेति। नत्रपरादेः संसर्गाभावत्वात्तस्याभावत्वादेशकतापछेदकं य
वस्थापनानंतरापीत्याभ्युपेतपराधीनांकस्पतिरनतिरिक्तत्वं कस्पतिरसंरनेकस्पतिरिति रिक्तत्वं तर्कगावस्थाप्यत
सर्थः ॥ तवेति। प्रावीत्याभ्युपेतपराधेयुमध्वेतसर्थः ॥ रिक्तात्वावित्यादि रिक्तात्वाविति रिक्तत्वं यस्याचीनेः स्वीकृतं
नत्रपुक्तिमिदं। नपोस्तदतिरिक्तत्वेष्टमाणाभावादिमर्थः ॥ नवात्रिदं पत्रतावच्छेदकीकृत्यातिरिक्ताभावसाधनेसि।
धिसिद्धिवाद्यातदतिवाचं। पूर्वस्याद्यदृश्यादिप्रतीतिविषयीभूतविभुलमेव रिक्तत्वात्। नचतथापि कालत्वेपरा
तावच्छेदकीकृत्यातिरिक्तसाधनेसरोषस्तदवस्थदितिवाचं। दृशनीयदृश्यादिप्रतीतिविषयीभूतविभुलमेव कालत्वरूप
त्वात्। विभुलं मूर्तेतरव्यतेनतुपरममहत्वरूपे ईश्वरात्मनितन्निष्करीषमाणत्वेनविभुलाभावापत्तेः ॥ ननु रिक्तात्वापरा

राम ०
१

लाभावर

तिरिक्त्वाभ्युपगमेपूर्वस्याद्यदृश्याद्यनुगतप्रतीत्यनुपपत्तिः नचेत्यददेव^तथाप्रतीतेनिर्वोहशतिवाचं। तथासतिप्राच्यां
दृशःप्रतीत्याद्यदृश्यादेः दृशनीयदृश्यादीद्यदृश्यादेष्टुवैलक्षणानुपपत्तेरीश्वरस्यैकत्वादित्यत आह तत्रविमितेति। तत्र
कालोपाधितत्रदिष्टुपाधवच्छिन्नादिमर्थः तत्रत्वापेनिशेषाणामिति। प्राच्याद्यदृश्यादिप्रतीतीनामित्यर्थः ॥ परेषामि
त्यदिकालदिशोरतिरिक्तत्वादित्यामित्यर्थः ॥ तथा नतेषांमतेकालस्पृष्टाद्येकत्वाद्यथातत्रदुपाधवच्छिन्नाभ्योता
भ्यामेवर्षयोद्यदःप्रतीत्याद्यदृश्यादीद्यदृश्यादेष्टुवैलक्षणानुपपत्तेरीश्वरस्यैकत्वादित्यत आह तत्रविमितेति। तत्र
श्वरादेवतादृशप्रतीतीनांवैलक्षणानुपपत्तेरीश्वरस्यैकत्वादित्यत आह तत्रविमितेति। तत्र
पाःतिरिक्ताकाशसिद्धिः ॥ ईश्वरस्यशब्दसमवायिकारणत्वेनतीनस्यतथात्वात्परापविनिगमनाविरहेणनिरस्तं। नचती
वानामानेतमेवविनिगमकमित्तिवाचं। प्रत्येकंतीनमापविनिगमनाविरहेसंभवदिति सिद्धंतिमतेदृष्टयति। शब्दे
ति। तथावतनमात्रप्रतिईश्वरस्यकारणतायाः लक्षणात्समवायित्वमात्रकल्पनमेवैश्वरस्यशब्दसमवायिकारणत्वे
विनिगमकं। तीनात्मनोतथात्वेकारणत्वसमवायित्वयोः कल्पनेगोस्वात्। ननुतीनानांहेतुत्वमुभयोसदमेवातथा

वादि

प-१८०
४

सापशब्दे प्रतिबंधकतावच्छेदकतातिकल्पनमात्राद्यकमितिवाच्यं। रसादीनिजातीपमनःसंयोगानभ्युपगमात्तत्कीय
ज्ञानादिप्रत्यक्षकारणपतसुखीयात्मसमवेतमानसंप्रतिनसुखीपनिजातीपमनःसंयोगाद्यपममवापत्तादिनेन
हेतुत्वाभ्युपगमात्। इति। परंतु भेदीनामेवगुणः शब्दः तथापि भेदीनां शब्द इति प्रतीतिवत्त्वात्तत्रावच्छेदकत्वात्समस्य
बंधस्यावश्यं स्वीकारणीयत्वात्। अवच्छेदकतासंबंधेन शब्दोत्पत्तौ भेदीनां हेतुत्वस्य कल्पनीयत्वाच्च। मन्म
ते समवायसंबंधेन शब्दप्रत्येवतेषां हेतुत्वाभ्युपगमात्। इति न शब्दः। इति क्रियागतेन शब्दसमवायित्वे स्वीक्रियतौ रत्नात्
नवभेदीनां समवायित्वे स्वीकारे भेदीनां शब्दनापिशब्दनाशब्दोत्पत्तौ समवेतनाशे प्रतिभेदीनां शब्दहेतुतायां विवा
दित्वाच्च। सत्यामपि भेदीनां पाकादिना तर्ह्यप्युपादिनां शब्दत्रयं विचार्यारण्यभेदीनां शब्दकालीनभेदीनां समवेत
नाशब्दस्यैव तत्त्वज्ञानतावच्छेदकत्वाभ्युपगमेन विवादान्नकाशात्। ननु भेदीनां शब्दसमवायस्वीकारे भेदीनां रसः संयो
गश्चाप्यवच्छेदः संयुक्तसमवायस्य तद्वत्त्वत्वात्तदुपादिनस्य वास्तुपापत्तिः। रसादीनां विवशब्दस्यापि प्रतिबंधकत्वं
कल्पने तु गोचरमिति वाच्यं। रसादीनां प्रतिस्विकारसत्तादिहोपापत्तिबंधकत्वकल्पनापेक्षया ननु रसोपापत्तौ ४

ज्ञातिविशेषकल्पितानिजातीपगुणत्वेनैव चास्तुपत्ताद्यवच्छिन्नं प्रतिप्रतिबंधकत्वकल्पनायाश्चोचिमान्तादृशवैजात्य
स्यैव शब्दस्वीकारेण तत्रास्तुपादिकारणशब्दस्य शब्दसमवायिकारणात्कल्पनापेक्षया शब्दनिष्पत्तादृशज्ञातिस्वी
कारस्यैव नितत्वात्। ननु तुल्यपुत्तास्याशब्दप्रतिबंधकतावच्छेदकतासिद्धत्वात्परस्परसंकीर्णत्वश्चादृशज्ञा
तिसिद्धिस्तथाहि। तादृशस्याशब्दप्रतिबंधकतावच्छेदकतातिः स्यादर्थोत्पत्तौ तत्राप्यवच्छिन्नं प्रतिप्रतिबंधकत्वकल्पनायाश्चोचिमान्तादृशवैजात्य
तिः। रसादीनां तयोः समावेश इति वाच्यं। रूपस्य शब्दादृशज्ञातिस्वीकारात्तदवच्छिन्नं प्रतिप्रतिबंधकत्वकल्पनायाश्चोचिमान्तादृशवैजात्य
त्वे स्यादर्थोत्पत्तौ। एवं रूपत्वेन स्यादर्थोत्पत्तौ च तत्राप्यवच्छिन्नं प्रतिप्रतिबंधकत्वकल्पनायाश्चोचिमान्तादृशवैजात्य
तिरित्येव। अथास्तु विजातीपगुणत्वेनैव विजातीपगुणाचास्तुपत्ताद्यवच्छिन्नं प्रतिप्रतिबंधकत्वकल्पनायाश्चोचिमान्तादृशवैजात्य
त्वेन वास्तुपे प्रतिप्रतिबंधकत्वकल्पनायाश्चोचिमान्तादृशवैजात्यत्वेन वास्तुपे प्रतिप्रतिबंधकत्वकल्पनायाश्चोचिमान्तादृशवैजात्य
रुतया साप्यादिनैव स्तुपत्तौ मपिशब्दचास्तुपादेयपादकाभावात्। विजातीपगुणान्यविषयकचास्तुपस्यापि
प्रतिधारसंदेहापत्तेर्न विजातीपगुणत्वेन हेतुत्वकल्पनपादाराणां संभवाच्चेति चेत्। अथातिरिक्ताकाशा

५१

पृ-१६०
५

नभ्युपगमे किं चोत्रपदार्थः स्यात्॥ मन्मते कर्माविशेषाद्विचित्रनभोभागस्येव चोत्रे दिपत्वारित्यत आह चोत्रमपी
ति। तथा च तद्देशेऽस्य समवाय एव शब्दगन्धे प्रत्यासत्तिः॥ ननु तत्कालं शब्दगन्धे चोत्रसमवायस्य हेतुत्वे मानाभावः॥
तद्वाहकानुपपत्तिरेकाभावात्। प्रत्यक्षं सौ दिपस्येति कर्तृत्वान्न निगमे मानाभावात्। परंतु काशीस्थं शब्दप्रत्यक्ष
वाराणापनसुहृषीयशब्दलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रतिस्त्वावच्छेद्यत्वं संबन्धेन एतत्कर्मात्वेनैव तत्कर्मावच्छेद्यशब्द
त्वेनैव वा तादात्म्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वं कल्प्यते। एवं शब्दत्वादिप्रत्यक्षं तत्कर्मात्मावच्छेद्यसमवेतत्वं संबन्धेन हेतु
त्वं कल्प्यते न तु चोत्रसमवेतसमवायत्वेन। अथैव शब्दोऽस्य नेतृत्वात्सु तस्य समवेतत्वे मानाभावात्। तस्य भा
वे समवेतत्वं निगमस्याप्रयोजकत्वादिति चेत्स्फुटं किं तेन परिनिमित्तं तदभागीतिः। अथवा कर्मावच्छेद्यत्वात् शब्दस्य
वच्छेदकत्वं न सीक्विपते परंतु समवाय एव। अथैव कर्मावच्छेदकत्वं निगमस्यैव समवायमनिगमकत्वाभ्युपगमात्। इयं
च शब्दतत्त्वसमवेतप्रत्यक्षः। कर्मावच्छेदकत्वं समवेतसमवाययोरेव हेतुत्वं मभ्युपगमेतत्काशीस्थं शब्दस्य समवा
येनैव हेतुत्वं शब्दपुरुषकर्मावच्छेदकत्वं तत्त्वप्रसंगिकत्वं पक्षवित्तेन परंपरायां अतिरिक्ताकाशाभ्युपगमेतद्गो। मनसोऽति ५

५२

रिक्तत्वं संशयति। मनोपि चेति। तथा च यदसमवेतं धृतेषां चीनमते परमाणुस्वरूपेन चीनमते तु रिक्तत्वं तदेव मनः पदवा
च्यमित्यर्थः॥ अतिरिक्तमनः कल्पने गौरं ~~मिति~~ मिति शेषे। ननु मनसोऽतिरिक्तत्वात् नभ्युपगमे घटायैव हेतुः संयोग
तत्त्वसंयोगादि सत्त्वे एकदाज्ञानद्वययोगपद्यापत्तिः॥ नवीनमते मनसस्य संयोगरूपतया तस्य चमहेत्वेन मनसस्यैकदाज्ञान
मनोयोगादीनां संयोगसंभवेन नानाज्ञानोत्पादकनानां दिपमनोयोगरूपकारणस्यापि तदानीं विद्यमानत्वादित्यत आ
ह। अदृष्टेति। तथा चातिरिक्तमनोभ्युपगमेतद्गोमपि यदमनसामहं च हेतुः संयोगस्तदा तत्त्वनामहं संयोगस्तस्य कल्पेनोत्प
द्यतमिति तत्रादृष्टविशेषस्य निगमकत्वावच्छेदकत्वं नुपपन्नमावाह। मन्मतेऽपि तत्र ज्ञानादौ तत्तददृष्टविशेषस्य निगम
कत्वं कल्पनेनैकदाज्ञानद्वययोगपद्यापत्तिवारणसंभव इति भावः। इदमत्र विचारयामः॥ अतिरिक्तमनसोऽनुपग
मे विनिगमना विरुद्धं गामनसो नाना परमाणुरूपतया नाना तुरिरूपतया वाप्यनसुहृषीयात्ममानसत्वावच्छिन्नं प्रति
पत्त्यसुहृषीयमनः संयोगादि हेतुताया नाना परार्थेषु अवच्छेदकत्वं कल्पने गौरं हेतुत्वादिह मेव। मनसोऽतिरिक्तत्वं क
ल्पने तु एकत्र तदवच्छेदकत्वं कल्पने तदाद्यवस्थातिस्फुरत्वात्। न च तत्र मनः संयोगस्य विज्ञातीयसंयोगत्वेन हेतुत्वं कल्प

पं. रि०

नात्रोपदर्शितगोस्वावकाशरित्वाद्यं तथापि संयोगसंबन्धेन मनसोपि हेतुः नैनं परमाणुषु दुरिषु वा कारणात्कल्पनं
प्रयुक्तगोस्वप्नः समाधेयत्वात् ॥ अत्र केचित् ॥ इत्यलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रतिद्विष संयोगस्य नित्यतां पसंयोगान्ते
न हेतुत्वस्य सामान्यतः कल्पनात्तैर्नैवासंनिरुद्धात् प्रत्यक्षनारायणसंभवे आत्ममानसत्वावच्छिन्नं प्रतिमनःसंयोग
त्वेन हेतुतायां मानाभावरित्वातिरिक्तमनसो नमुपगमे उपदर्शितगोस्वप्नसंयोगः ॥ तथा निधुसामान्यकार्यकारणभा
वावश्यकत्वे तु निरुक्तिप्रकाशे व्यवस्थापितमिति न च गोस्वावकाशे प्रपञ्चितमिति हि ॥ अन्यथा अत्र योजककारण्यनु
मानात्तदर्थं सिद्धौ तादृशेतादि परमाणुः समवेतश्चाहोषद्वयसमवायिसमवायिसमवायित्वात्कपालिकावदि
तुमानेनेत्यर्थः ॥ अथ परमाणुद्वयगुणानुकारेण चोपेवत्तुः संयोगस्य द्वयसमवेतचोपेवत्तुः संपुक्तस
मवायस्य च हेतुत्वकल्पनापोगोस्वावकाशमुपगमे समवेतवाह्यत्वावच्छिन्नं प्रतिचत्तुः संपुक्तसमवेतसमवायस्य हे
तुत्वकल्पनाच्च परमाणुतदुपादावपि चत्तुः संपुक्तपरमाणवादिसमवेतसमवायेनेन चोपेवत्तुः पण्डितैस्त्रयोपेवत्तुत्वात्कल्प
नेत्वाद्यवमेव तत्सिद्धावनुकेत्यतर्क इति नाप्रयोजकत्वमिति ॥ नचातीद्विषयद्वितसंनिकर्षोपत्तादिवाह्यवत्तु ६

विषय

गाण्डव्याय समवेतवाह्यपेचस्तुः संयुक्तसमवेतवाह्यपवत्रिरूपितसमवायत्वेनैव हेतुलकल्पनात्तेन नुरिचाह्यपासं
 यदा ते पो गते तुलमावश्यकमिति वाच्यं इत्यपि द्विधा य समवेतवाह्यपत्तावच्छिन्नं प्रतिवस्तुः संयुक्तसमवेतो गच्छाह्यप
 विषयस्त्रिरूपितसमवायत्वेन न द्यवाह्यपत्तावच्छिन्नं प्रतिवस्तुः संयोगत्वेन हेतुलकल्पनात्सोपपत्तौ संयुक्तसमवाय
 महेतुलकल्पनात्समेतो द्यवाह्यत्वादिवाह्यपानुगेवेन द्यागुक्तसिद्धेयवश्यकत्वादिति चेत्ताना द्यागुक्ताभ्युपगमेन ह
 रितसैनिकषोडशपत्तादिवाह्यपत्तावच्छिन्नं प्रतिवस्तुः संयोगत्वेन हेतुलकल्पनात्सोपपत्तौ संयुक्तसमवाय
 विशेषविशेषाभावे विनिगमना विरहेण कारणतादृशकल्पनात्पत्रिखण्डेकगोरत्वेनेति तदपेक्षया द्यवाह्यस्मि
 न्नैते पत्तादिष्वप्युक्ताह्यपत्तावच्छिन्नं प्रतिवस्तुः संयुक्तसमवेतसमवायत्वेन न द्यवाह्यपत्तावच्छिन्नं प्रतिवस्तुः
 संयुक्तसमवायत्वेन हेतुलकल्पनेन समुचितमेव न भवत्यतएव पुनरितसैनिकषोडशपत्तावच्छिन्नं प्रतिवस्तुः संयोगत्वेन हेतुलकल्पनात्सोपपत्तौ संयुक्तसमवाय
 विशेषविशेषाभावे विनिगमना विरहेण कारणतादृशकल्पनात्पत्रिखण्डेकगोरत्वेनेति तदपेक्षया द्यवाह्यस्मि
 न्नैते पत्तादिष्वप्युक्ताह्यपत्तावच्छिन्नं प्रतिवस्तुः संयुक्तसमवेतसमवायत्वेन न द्यवाह्यपत्तावच्छिन्नं प्रतिवस्तुः संयोगत्वेन हेतुलकल्पनात्सोपपत्तौ संयुक्तसमवाय

परि०

2

परि० ७
रणात्। ननु तदुच्यते इति पद्यरितसंनिकर्षादपत्तादिवास्तुष्वारणायास्तुद्रुतत्वाभावादिनिवेशापेक्षया वास्तुष्वपि पतानि
वेशाश्चावश्यकरित्वाच्यं। अतुद्रुतत्वाप्यदोषितिक्रमेणानेनिरसनीयत्वात् इति। अत्रावयविनिपाकानभ्युपगमेरप्यभिने
शस्यमानावश्यकत्वात्। वास्तुष्वपि पतनेन वाद्यादि सैनिकर्षात्संयोगत्वादित्वास्तुष्वारणापनिनेत्यनेन चानसंयुक्तस
मवापस्य हेतुत्वाकल्पनप्रयुक्तत्वाद्यवमस्तुसमवेति चेत्। विज्ञातीपचक्षुः संयोगाच्च पसमवेतसमवायत्वादित्येव हे
तुत्वाकल्पनाद्याद्यादौ विज्ञातीपचक्षुः संयोगात्ताभ्युपगमेनेव तदुचितसंनिकर्षात्संयोगत्वादित्वास्तुष्वारणात्। म
न्मतेमिह पाद्यनिवेशाद्वन्मतेद्यगुक्तद्यरितसंनिकर्षादपत्तादिवास्तुष्वारणापवास्तुष्वपि पतानि निवेशस्य म
हत्तुनिवेशस्य वा आवश्यकत्वेन शर्वाङ्गगोखात् ननु वापुंसंयोगादौ वैजात्यानभ्युपगमेतदुचितसंनिकर्षादपत्ताभा
वादिवास्तुष्वानुरूपप्रसंगः। अत्रावयवस्य हेति विज्ञातीपसंयोगाच्च पविशेषगातामासवहेतुत्वादिति वाच्यं। अत्राव
वास्तुष्वपि पतनकतावच्छेदकतया वैजात्यांतरत्वीकारात्। ननु ममापि द्यगुक्तचक्षुः संयोगे वैजात्यानभ्युपगमात्तदुचित
तसंनिकर्षादपत्तादीनां वास्तुष्वपि निरिति वाच्यं। त्रसरेणोद्व्यत्यवास्तुष्वानुरूपेण ननु यापि द्यगुक्तविज्ञातीपसंयोगे

[illegible]

४ धरित सामानाधिकरण्य

पंदि०

पा

५२

कमितिवाच्ये। तदशाभावस्येवसाधुवाच्यविषयसमवायसामानाधिकरणसंबंधेनहेतुत्वाभ्युपगमात्। विजाती
 पचक्षुःसंयोगाभावाभावस्येवसामानाधिकरणप्रसासत्ताहेतुत्वाद्युद्यतवक्षुःसंयोगवसामानाधिकरणसंबंधेन
 विजातीपसंयोगाभावाभावस्येवसामानाधिकरणप्रसासत्ताहेतुत्वाद्युद्यतवक्षुःसंयोगवसामानाधिकरणसंबंधेन
 गुरुत्वाकारेवद्यगुरुपरितोषनिकर्षादुपलब्धिप्रसक्तवारणापतत्राक्षुषविषयतानिनेशस्यानव्यक्तलेनत्रुदिवा
 क्षुषेवक्षुःसंयोगसहेतुत्वमप्यावश्यमेवेतिद्यगुरुत्वाकारेनिरर्थकः॥ चाक्षुषविषयत्वप्रवक्ष्यपुनरुक्तोपसर्गक
 श्रुतिरूपेणल्लवितेन। अथागुव्यवहारस्यसकलद्रव्यावलंबनत्वाभावेनतद्विचक्षुषविषयकत्वमावश्यकमितितत्ति
 दितिततआह॥ अगुव्यवहारस्यारि। अपरुष्टपरिमाणानिवेधनोःपरुष्टग्रहणाग्रयद्रव्यविषयकत्वार्थः॥ यदपेक्ष
 पापेपरुष्टपरिमाणोवतस्मदपेक्षपातत्रागुव्यवहारस्यार्थः॥ ईश्वरस्येति। जीवात्मनोमहत्त्वप्रत्यक्षमिदृमिप्या॥
 शपः॥ तदनभ्युपगमेतदपितैतिकमेवेतिवाच्ये। केचित्तुपरमाणुद्यगुरुत्वाकारेआत्मनोमहत्त्वमावश्यकं। अम
 थापरमाणुवादिप्रसक्तवारकमहत्त्वहेतुत्वेः आत्ममानस्येवमिवाः सादात्मन्यद्रव्यप्रत्यक्षत्वसतज्जयतावच्छे

३३

रकत्वेचाक्षुषत्वस्याशीनत्वयोर्विशिष्यतयात्वेवगौरवादित्याहुः॥ तत्राक्षुषस्याशीनवारणाग्रयद्रव्यस्याशीनत्वावच्छिन्नप्रति
 सामानाधिकरणसंबंधेनमहत्त्वसमवायसंबंधेनविजातीपमहत्त्वस्यगहेतुत्वाद्युद्यतवक्षुःसंयोगवसामानाधिकरणसंबंधेन
 नहेतुत्वकतनातद्विरुद्धाशीनसीकारेपिपुत्रेप्रसक्तत्वस्येवतज्जयतावच्छेदकत्वसीकारेणात्ममानस्येवमिवागन
 वकाशात्। अथापरमाणुद्यसंयोगाक्षुषवारणाग्रयद्रव्यस्यसमवायसहेतुत्वावच्छिन्नप्रतिसामानाधिकरणसंबंधे
 नमहत्त्वाभावस्यप्रतिबंधकत्वकल्पनात्। जीवानामीश्वरस्यवामहत्त्वानेगीकारेनोपसर्गकसंयोगवसामानाधिकरणसं
 वेधेनमहत्त्वाभावस्यसत्तात्। प्रत्यक्षानुदयापनेस्वरूपव्यक्तत्वाक्षुषत्वस्याशीनत्वाशीनोर्विशिष्यप्रतिबंधकत्वावच्छेदक
 त्वेवकार्यकारणाभाववाङ्मत्यादितिवेज। आनव्यक्तद्रव्यागमज्ञाक्षुषत्वावच्छिन्नप्रतिसामानाधिकरणसमवेतत्वसंबंधेनवा
 क्षुषाभावस्यद्रव्यागमस्याशीनत्वावच्छिन्नप्रतिसामानाधिकरणस्यप्रतिबंधकत्वकल्पनादेवपरमाणुद्यसंयोगप्रस
 क्तवारणमहत्त्वाभावस्यप्रतिबंधकत्वकल्पनात्। तयोरावश्यकत्वेनवापुयसंयोगागानघरसंयोगाशीनोवाक्षुषस्याशी
 नवारणायाअथतत्ररुपाभावस्यशीभावयोःप्रतिबंधकत्वेनेनानुपपत्तिरितिवेज। अपमहत्त्वस्यशीभावानात्रमाणोप

५४

परि०
५

तिवैधकलकल्पनापेक्षयावास्तव्यस्यार्शनाभावप्रतिवैधकलकल्पनमेवलाघवात्। ननुपाकादिनानीरूपतिः स्पर्शप
रितसंनिकर्षोत्तयोगादिप्रत्यक्षवारणामरूपाभावस्यार्शनाभावयोः प्रतिवैधकलमात्रस्य केतवत्वात्तुपादिनिषपत्तया
ः सत्वेतदभावासत्तादिति वाच्ये। एवं सति चतुर्दशसंयोगप्रभाघटसंयोगवास्तव्यस्यार्शनाभाववारणयोर्द्वैतरूपाभावादी
नोसामानाधिकरणसंबन्धेन प्रतिवैधकलकल्पनापेक्षमास्तव्यस्यार्शनाभावयोः प्रतिवैधकताया आवश्यकत्वात्
। अवयविनः पाकानभ्युपगमेरूपाभावादीनां प्रतिवैधकताया अनवश्यकत्वात्। नचावयविनिपाकाभ्युपगमेरूपा
नैपापिकानं प्रति यद्यनुदतरूपादिकेनाभ्युपेयते तदा रूपस्यार्शनाभावयोः प्रतिवैधकताया आवश्यकत्वात्। नास्तु
स्यार्शनाभाववर्षे स्मर्यात् सत्प्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने प्रतिमहत्वाभावस्यैव प्रतिवैधकलकल्पने लाघवात्। परमम
हत्त्वसीकार इति वाच्ये। एवमपि त्रसरेणुघटसंयोगस्य स्यार्शनाभाववारणपरद्वयान्यसत्स्यार्शनाभाववच्छिन्ने प्रतिमहत्
नाधिकरणसंबन्धेन विज्ञातीयमहत्वाभावस्य स्यार्शनाभावस्य वा प्रतिवैधकताया आवश्यकत्वेद्वयान्यसद्वास्तु
पत्तयेव महत्वाभावाभावजन्यतावच्छेदकत्वाभ्युपगमेन तानादिमानसेवाभिवादनवकाशात्। अस्तुवाप्तानस

वास्तव्यवास्तव्यस्यार्शनाभावप्रतिवैधकलकल्पनमेवलाघवात्। ननुपाकादिनानीरूपतिः स्पर्शप
रितसंनिकर्षोत्तयोगादिप्रत्यक्षवारणामरूपाभावस्यार्शनाभावयोः प्रतिवैधकलमात्रस्य केतवत्वात्तुपादिनिषपत्तया
ः सत्वेतदभावासत्तादिति वाच्ये। एवं सति चतुर्दशसंयोगप्रभाघटसंयोगवास्तव्यस्यार्शनाभाववारणयोर्द्वैतरूपाभावादी
नोसामानाधिकरणसंबन्धेन प्रतिवैधकलकल्पनापेक्षमास्तव्यस्यार्शनाभावयोः प्रतिवैधकताया आवश्यकत्वात्
। अवयविनः पाकानभ्युपगमेरूपाभावादीनां प्रतिवैधकताया अनवश्यकत्वात्। नचावयविनिपाकाभ्युपगमेरूपा
नैपापिकानं प्रति यद्यनुदतरूपादिकेनाभ्युपेयते तदा रूपस्यार्शनाभावयोः प्रतिवैधकताया आवश्यकत्वात्। नास्तु
स्यार्शनाभाववर्षे स्मर्यात् सत्प्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने प्रतिमहत्वाभावस्यैव प्रतिवैधकलकल्पने लाघवात्। परमम
हत्त्वसीकार इति वाच्ये। एवमपि त्रसरेणुघटसंयोगस्य स्यार्शनाभाववारणपरद्वयान्यसत्स्यार्शनाभाववच्छिन्ने प्रतिमहत्
नाधिकरणसंबन्धेन विज्ञातीयमहत्वाभावस्य स्यार्शनाभावस्य वा प्रतिवैधकताया आवश्यकत्वेद्वयान्यसद्वास्तु
पत्तयेव महत्वाभावाभावजन्यतावच्छेदकत्वाभ्युपगमेन तानादिमानसेवाभिवादनवकाशात्। अस्तुवाप्तानस

पे १०
१०

नवकाशात् नवाणामुपनिष्ठायाः किं न स्पृष्टिवाच्यं विभूनामहन्ताभ्युपगमे महन्ताभावभावत्वेन हेतुताक
त्यनायाकाराणां तावच्छेदको गौरवात् अथ नोपरिमणायुपगमे तादृशविज्ञाते परिमाणाभावत्वेन हेतुत्वे लोच्यता
त इच्छेद इव प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति अणुपरिमाणास्यैव समवापसंबन्धेनाभावो हेतुत्वाभ्युपेयत इति मते तत्तात्पर्यं
भ्युपगमपिरुपप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति महत्त्वस्य हेतुतावत्वाच्च मम हन्तसिद्धिः ~~तुल्यत्वेन हेतुत्वाच्च मम हन्तसिद्धिः~~
~~नवकाशात् नवाणामुपनिष्ठायाः किं न स्पृष्टिवाच्यं विभूनामहन्ताभ्युपगमे महन्ताभावभावत्वेन हेतुताक~~
सहत्वावच्छिन्नं प्रति लौकिकविषयतापाहेतुत्वं कल्पनस्यावश्यकतातेनैव परमाणवादिसहत्वावच्छिन्नं प्रति लौकिक
तत्वे तु ताकल्पनस्य निर्युक्तिकत्वात् न चैवं समुपदर्शितस्यार्थनिषेधत्वाभावाभावादिहेतुताकल्पनं युक्तिकमिति वा
च्यं तावताहस्यभावात् न चान्योन्याश्रयादोपदर्शितकार्यकारणाभावकल्पने संभवदुक्तिकमिति वाच्यं विषयतापाति
सत्वे तो सत्तावमायाश्रयभावात् परमाणुद्वयैकानां किं तूपायानामते तु महत्त्वस्य हेतुताकल्पने न नास्ति
। आपसभावात् तथा च तीव्रतमपि महत्त्वांगीकारे निर्युक्तिक एवेति निपुणातरमा लोच्यतामः । ननु इत्येव १०

स्यो ५

मैवेकं नीलादित्यतावच्छेदकतातिस्तु नानेवैवेकिं न स्यात् इति वाच्यं तथा सति नीलादित्यतावच्छेदिकाद्वा
शपाकतयतावच्छेदिकाश्च दृशनीयत्वादयोः नुद्गतानि न दृश्येति तात्त्विकत्वाया अभिप्रायः तत्तु ननु दृश्याणां
दिशादोषाकानभ्युपगमादानीलादित्यतावच्छेदकतातिवाप्याः परे वा नुद्गततातयः शुक्लत्वाप्येव नानुद्गतता
तिदृश्याणां दिशादोषुक्लरूपेणैवाभ्युपगमात् न च नीलत्वादिसहत्वावच्छिन्नं प्रति निगमनाविरह इति वाच्यं रसना
दोषुक्लरूपस्यैव मलनतयात्वा संभवात् न च दृश्याणां दिशादोषाकादिना नीलापुमजो वाचकाभावं इति वाच्यं त
त्र तथा पाकानभ्युपगमात् एवं शुक्लरूपदृश्याणां मेव परमाणुद्वयैकानां किं तूपायानामते तु महत्त्वस्य हेतुताकल्पने न नास्ति
इतत्वे तातिरेव नाभ्युपेयते स्यात् न च रूपमाधारणप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति अनुहता नुरमाशीतस्य शीतेन प्रतिबंधकत्वं
कल्पनादेव तच्चाह्वयवारणात् एवमुद्गतशीतोऽस्य शीतोऽपि स्यात् न च प्रतिबंधकत्वाच्च न च शीतं प्रभाष्यशीतं न प
त्तिः । अनुद्गतशुक्लस्य च रूपप्रतिबंधकत्वाच्च न च शीतं प्रभाष्यशीतं न पत्तिः । अनुद्गतशुक्लस्य च रूपप्रतिबंधकत्वाच्च न च शीतं प्रभाष्यशीतं न प
तारं भक्त्यैवाप्यादिनीलस्य प्रतिबंधकत्वेनालपीतादि साधारणमनुद्गतमेकमेव नीलादित्यादिकं नातास्तु अनुद्

परी०

१२

तत्तुनात्तात्वेपमहस्तुलीपकारात्तात्वाहल्यापत्तेः नीलत्वादेर्नीनात्वे असमवायिकारणात्तात्वाहल्यापत्तेः सकारणका
 रणाभावेकारणात्तावच्छेदकणैवेतात्वाहल्यापत्तेः अभावेऽतिगौरवार्थित्वेन एतन्मते जातिकल्पनाया अभावा
 तः कारणात्कल्पनाधिकाञ्च न बाह्यः अनुदभूतत्वमेकं नीलत्वात्पोनीलादित्यतावच्छेदकज्ञानयश्चतुष्टयाप्यविह
 दुभेदेन दृश्याकृत्यतावच्छेदिका अपि व्याप्यविह दुभेदेन दृश्याकृत्यतावच्छेदिका अपि व्याप्यविह दुभेदेन दृश्याकृत्यतावच्छेदिका अपि व्याप्यविह
 : कार्यकारणकारणाभावः नीलादीनां दृश्याकृत्यतावच्छेदिका अपि व्याप्यविह दुभेदेन दृश्याकृत्यतावच्छेदिका अपि व्याप्यविह
 तत्कल्पे नीलत्वात्पः पृथगतमः तज्ज्ञानतावच्छेदकज्ञानयश्चतुष्टयाप्यविह दुभेदेन दृश्याकृत्यतावच्छेदिका अपि व्याप्यविह
 प्यभेदेनेति त्रिंशत्तात्पः रूपपाकपोर्दृश्या अनुदभूतत्वाभावस्य प्रत्यक्षेण निहादृशकार्यकारणाभावादिति चतुर्विंश
 तिरेवेति नैवेमेतत्कल्पे दृश्याकृत्यतावच्छेदिका अपि व्याप्यविह दुभेदेन दृश्याकृत्यतावच्छेदिका अपि व्याप्यविह
 उवेति वाच्ये दृश्याकृत्यतावच्छेदिका अपि व्याप्यविह दुभेदेन दृश्याकृत्यतावच्छेदिका अपि व्याप्यविह
 रूपानां भापत्तेस्तत्तीकारणावच्छेदकतावच्छेदिका अपि व्याप्यविह दुभेदेन दृश्याकृत्यतावच्छेदिका अपि व्याप्यविह

४२

१२

तुना परिमाणावन्नेसाधमित्यत आह दृश्यात्वेति अत्र योक्तव्यत्वादिसादि प्रतीतास्तु प्रथिव्यादीनां रूपादिमत्त्वनिप
 मातृशरीरोद्दिष्टास्य प्यतीदृश्यादिकं स्वीकुर्वन्ति तन्मते च दृश्यादीनां रूपादिमत्त्वनिप
 त्तिरिति तदुपपादनाय तत्रोद्भूतत्वात्प्येव हेतुत्वमभ्युपेयते अत्र तस्य हेतुता नोद्भूतत्वात्प्येव हेतुत्वमभ्युपेयते
 द्रवत्वे जातिः नीलत्वादिना सौकर्येण न बाह्यः नीलत्वादिर्ज्ञेयत्वात्प्येव हेतुत्वमभ्युपेयते अत्र तस्य हेतुता नोद्भूतत्वात्प्येव हेतुत्वमभ्युपेयते
 दृश्यादिपीतवृत्तिर्ज्ञेयत्वात्प्येव हेतुत्वमभ्युपेयते अत्र तस्य हेतुता नोद्भूतत्वात्प्येव हेतुत्वमभ्युपेयते
 व्याप्यभेदादिति वाच्यं अभावात्तावच्छेदककारणात्कल्पनासंभवात् न च नीलवत्प्यतः प्रति नीलत्व
 व्याप्यदृश्यादिना युक्तवत्प्यतः प्रति युक्तव्याप्यदृश्यादिना हेतुत्वकल्पनात्तत्राभिवादिता वाच्यं भाविनी
 लारिकपीतवृत्तमस्यैव अभिवाद्यत न च नीलवत्प्यतः प्रति युक्तव्याप्यदृश्यादिना हेतुत्वकल्पनात्तत्राभिवादिता वाच्यं
 अत्र पीत नीलादिनिषेधकपीतवृत्तमस्यैव अभिवाद्यत न च नीलवत्प्यतः प्रति युक्तव्याप्यदृश्यादिना हेतुत्वकल्पनात्तत्राभिवादिता वाच्यं
 ता न च नीललोकि कविषयतायाः कार्यतावच्छेदकत्वात्तत्रोपपत्तिर्वाच्यं अनुभूयमान नीलाद्या रोपेयमभिवाद्यत

ता५

पंटी०

99

[illegible][illegible]

पेटी ०
१३

त्वावच्छिन्नप्रतिबुद्धतानुसमप्रतीतिप्रतिबुधकलकल्पेपिननुप्रकारकारणाभावकल्पनातः साम्ये पितृपुत्रसद्वत्
तकल्पनाधिकेनगोस्वार्थितिरुदनीतिप्राचीनमतेरूपप्रतिरूपादीनामित्यादिनामहणयोग्यते। लोकि कसाज्ञा
त्कारस्वरूपायोग्यतेतथावरूपादिकंजन्मसाक्षात्कारयोग्येनवेतिप्रतिपत्तिः। तत्रचविशेषज्ञानवच्छेदकत्वात्
घटवच्छेदेनसाध्यसिद्धेरुदम्पत्तात्राशातः सिद्धसाधनंरुदेषः। निषेधेसामानाधिकरणेनसिद्धेरुदम्पत्तात्राशातवाच्यो
रुदेषः। साक्षात्कारेनयत्नविशेषणत्रेष्वाप्रत्यक्षमाहायबाधः। योग्यत्वाप्रवेशेनयत्नस्यज्ञानेनचरुतीपुत्राणा
दिविनष्टरूपादिव्यक्तिविशेषेबाधः। योग्यत्वेनरुदम्पत्तव्याप्यत्वाप्ययोग्यत्वातिमात्रासाधनाधिकरणेनयत्नयोग्यत्वा
त्सामानाधिकरणेनप्राचीनमतेरूपादीनामयोग्यत्वरुदम्पत्तव्याप्यत्वातिमात्रासाधनाधिकरणेनयत्नयोग्यत्वा
नानवकाशात्। रूपत्वादिकेरुदम्पत्ताद्यवच्छिन्नप्रतिबुद्धतानुसमप्रतीतिप्रतिबुधकलकल्पनातः। नवतरेवंगोस्वमितिव्याप्त्यभवात्
भुक्तभावरुदितिवेत्तरूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतिबुद्धतानुसमप्रतीतिप्रतिबुधकलकल्पनातः। नवतरेवंगोस्वमितिव्याप्त्यभवात्
तेष्वनुद्धतरूपादीनांघटवच्छिन्नप्रतिबुद्धतानुसमप्रतीतिप्रतिबुधकलकल्पनातः। नवरूपादिकप्रतिबुद्ध १३

भिन्नत्वादितानहेतुतेः वच्छेदकगोस्वार्थितिरुदपेक्षयात्वाद्यवच्छिन्नप्रतिबुद्धतानुसमप्रतीतिप्रतिबुधकलकल्पनातः। नवतरेवंगोस्वमितिव्याप्त्यभवात्
। भवेनकपालस्यवच्छिन्नप्रतिबुद्धतानुसमप्रतीतिप्रतिबुधकलकल्पनातः। नवतरेवंगोस्वमितिव्याप्त्यभवात्
वच्छेदकलक्ष्मीकारेणगोस्वार्थितिरुदपेक्षयात्वाद्यवच्छिन्नप्रतिबुद्धतानुसमप्रतीतिप्रतिबुधकलकल्पनातः। नवतरेवंगोस्वमितिव्याप्त्यभवात्
नवरूपत्वादिकमेवतन्मतावच्छेदकवाच्ये। तत्रचतन्मतेप्रागभावप्रतियोगित्वेकालिकसंबन्धेनघटत्वादिसत्त्वेवेतिवि
निगमनाविहेयगतीवगोस्वमितिव्याप्त्यभवात्। पृथिवीरूपवृत्तिवैजात्यस्यशुक्लत्वव्याप्यत्वातेष्वेदिणारिप्रतिबुधतावच्छे
दकत्वात्। प्रत्यक्षेप्रत्यनुद्धताभावहेतुत्वात्तानुद्धतरूपादिनियामककारणात्तस्यचकल्पनापेक्षयातेतरूपादीनां
चकल्पनापेक्षयातत्कल्पनापेक्षयाचोचितत्वात्। अथतत्त्वानिनिशेषावच्छेदेनरूपस्यनित्यस्यशरीरवृत्तानिनिशेषा
वच्छेदेनस्यशरीरस्यचपृथक्पृथक्कार्यत्वात्पुण्यमेकार्थकारणभाववाङ्मयापेक्षयावाङ्मयस्यशरीरसाधारणप्रत्य
क्षत्वावच्छिन्नप्रतिबुद्धतानुसमप्रतीतिप्रतिबुधकलकल्पनातः। नवरूपत्वादिकमेवतन्मतावच्छेदकवाच्ये। तत्रचतन्मतेप्रागभावप्रतियोगित्वेकालिकसंबन्धेनघटत्वादिसत्त्वेवेतिवि
निरूपणभावनत्वादितानप्रतिबुधकलकल्पनातः। नवरूपत्वादिकमेवतन्मतावच्छेदकवाच्ये। तत्रचतन्मतेप्रागभावप्रतियोगित्वेकालिकसंबन्धेनघटत्वादिसत्त्वेवेतिवि

पेटि०
१५

[illegible]

五

तथा २

पृथमेतिषापिगीतार्थः॥तथाचोपदर्शितानुमानेहेतुसिद्धिरितिभावः॥ननुपृथक्कस्यसावधित्तानेगीकारेद्यत्तदःपृथ
 गित्यत्रपंचमर्थानधित्तानुपपत्तिः॥ननुपृथक्कपरसमभिव्याहारेयमीतिधापकसूत्रस्यनेष्टत्वे॥ननतत्रपंच
 म्याःप्रतियोगित्वाद्येकतपातस्यनुतादृशवाक्यमवोधनिषपीभूतातोत्याभावेःनृपसंभवेननकाण्यनुपपत्तिरिति
 वाच्यं॥तथासतिद्युतात्पदःपृथगित्यस्येवद्युतात्परःरतिप्रयोगापत्तिरिति॥यद्यदित्रहसादोपेनमनुपपत्त्याः
 गदितरेत्रैदितिपंचमीतिधापकसूत्रेःसपदस्यान्यत्वबोधकपरपरस्यान्यत्वेननज्जोगेपिपंचम्याःसंभवादिसमतआहृ
 यदित्यादि॥द्युतात्पदःपृथक्कसादोपृथगादिशब्दयोगेपंचमनुशासनसिद्धेस्तर्थाः॥तथाचोपदर्शितसूत्रेःसपदेविशिष्यपृथ
 गादिपरपरान्तन्यत्वबोधकपरसामान्यपदमितिभावः॥प्राप्ताप्राप्तयोगुणात्तेनिराकुरुते॥परत्वापरत्वेअपीति॥परापरव्य
 वहारमकारुपेदस्तर्थाः॥ननुप्राप्तरेनसंयोगादिभिन्ने॥ननुतद्विनिप्रकुष्टसंनिरूप्योःत्वेष्टकनिष्टयोश्चअपमस्मात्पर
 अपमस्मादपरदत्तादिव्यवहारःकथंनत्राहविप्रकृष्टत्वादितिप्रकृष्टत्वसंनिरूप्यताभ्यांबहूतरेसंप्रकृतसंयोगात्परम
 प्रकृतसंयोगाभ्यामित्यर्थः॥तथाचनविप्रकृष्टसंनिरूप्योःपरापरबुद्धिप्रकारतपादेशिकपरत्वापरत्वेसंयोगातिरिक्तयु

परि०

22

[illegible]

राणामसमवायीति। अथावेवमभिवारस्वरूपपदेनोसमवायित्वे सतीति। दृष्टपदसमवायित्वविशिष्टायाश्चाचारव्याप्ते
: सत्त्वेनेहेतुसत्त्वात्साध्यासत्त्वेनयमिचारः स्यादेतोहेतोसमवायीति। तथाचतादृशव्याप्तिवत्तात्सजातीयनित्यद्वयो
: परस्परसमवेतसमवेतधूमधुमेसिद्धावर्थादतिरिक्तविशेषसिद्धिरित्यत आह। विनापीति। व्यावर्तकधुमेमिति। समवाये
नव्यावर्तकधुमेमित्यर्थः। परेषां अतिरिक्तविशेषस्वीकर्तृणां स्तत्त्वेनेति। तादृशत्वेनेत्यर्थः। व्यावर्तकत्वादिति। परस्पर
रेव्यावर्तवृद्धितननादित्यर्थः। तथाचोपदर्शितव्याप्तिप्रयोजकतया शेषविषयाण्यकृत्ययतर्कसिकानामितिभावः।
ननु अतिरिक्तविशेषसिद्धिर्नोपि नोपसत्त्वत्वादित्याशङ्कतेयमिति नरति। काङ्क्षासमाधानेकिपते। एवंतद्दीति। तथाच
तेषां तद्विषयकप्रत्यक्षेमानाभावइतिभावः। रूपादेरव्याप्तिवृत्तित्वेयवस्थापयति। रूपादिकमिति ननु रूपादेरव्याप्तिवृत्ति
लागीकारेसविषयावृत्तिव्याप्तिवृत्तिवृत्तितातेरव्याप्तिवृत्तिवृत्तिताभावनिपमभंगप्रसंगस्तथाहसविषयावृत्तेरिति।
तथाचप्रमाणभावेनतादृशव्याप्तिप्रतीतिभावः। ननु तथापिरूपादेरव्याप्तिवृत्तित्वेप्रमाणभावइत्य
तथाहपक्षेनेत्यादि। मत्तन्नीलरूपं तथांचेकस्मिन्नधिकरणोऽप्यन्यमान्योरैककालावच्छेदेनविच्छेदोपपन्ननील

परी०
१७

पोरवहेरकभेरेविनानुपवतपाःवहेरककल्पनस्यावकतयाकिमवशिष्टव्याप्यवृत्तिरितिभावः॥रुणारेव्याप्यवृत्तिनापानो
किकप्रमाणसुक्तास्मृतिरुपशब्दप्रमाणमप्याहलोहितरस्यारि॥ ॥नानाज्ञातीपरुपवरुपवारुवेद्ययरोअतिरिक्तमि
त्ररुपवारिनांशावामतेरुपपतिवित्रमपीतिननुतिरिक्तवित्ररूपानेगीकारेनवित्ररूपमितिप्रतीतेःकागतिरित्यतश्चाहसमा
नाधिकरागीरित्यारि॥विज्ञातीयरूपसमुदापात॥अव्याप्यवृत्तिनीलपीतादिषुमहारिसयेः॥तथाविषयवहापेपपत्रः॥
वित्रमितिप्रतीत्युपपत्तेरित्यर्थः॥ननुवित्रमितिप्रतीतीनांसर्वत्रनानास्मृतिषुपकत्वकल्पनेगौरवान्नरुपहायलाघुवाद
तिरिक्तैकैकवित्रविषयकत्वकल्पनापायवोचितत्वादितितारुशमृतीतिविषयतपारातिरिक्तवित्रमिद्विप्रत्यहवे
यतश्चाह॥नीलादेरित्यारि॥नीलादेनीलाद्युतिरेकरुणातनकत्वविषयमावेत्यर्थः॥तथाचातिरिक्तवित्ररूपसीकारे
तारुशविषयमभंगमसंगरतिनानाज्ञातीपरुपवरुपवारुवेद्ययरोअव्याप्यवृत्तिनानारुपसीकारेवोचितरितिभावः॥
अव्यापीनातुपापिनः॥रितीतनिषमस्याप्रमोक्तकतपानातिरिक्तवित्रेकिंविद्वायके॥ननुवित्ररूपगीकारेनीलाद्य
यरोवित्रापत्रिवारणापवित्रत्वावच्छिन्नेप्रतिनीलाभावादिरुभावादीनांस्वाप्रसमवेतत्वप्रत्यासत्ताःनेकहेतुल

१७

श्रया ५

कल्पनेगौरवमितिवाच्य॥तत्राव्याप्यवृत्तिनानाज्ञातीपरुपीगीकर्तुमतेपिनीलाद्युपपन्नवहेरेनपीताद्यापत्रिवारणा
~~नानाज्ञातीपरुपीगीकर्तुमतेपिनीलाद्युपपन्नवहेरेनपीताद्यापत्रिवारणा~~
ननीलादिकंप्रतिसमवापुसंबंधेननीलादेर्हेतुकल्पनपासाम्याह॥ननुतथापिकारणानावेहेरकसंबंधादिगौरवशेक
कल्पेकिंतेवित्ररुपवारिमतिमितेद्वेनोमि॥नहिवपुपुर्शितप्रत्यासत्तानीलाभावत्वारिनाहेतुलंवित्रत्वावच्छिन्नेप्रतिक
ल्पयामः॥पेनोगौरवशेकास्यरेकिंतुस्ववृत्तिप्रागभावप्रतिपोगितसौधेपसमवेतत्वकालिकविशेषात्तेतद्वितपसंबंधे
नरुपविशिष्टरूपप्रतिसमामानाधिकरागपविशिष्टस्वनिष्टभेदप्रतिपोगितावेहेरकजातिवित्रत्वात्ततश्चापसमवापिस
मवेतत्वसंबंधेनरुपलेनहेतुले॥तत्रवनाव्याप्यवृत्तिनानारुपमतापेक्षपागौरवावकाशः॥तन्मतेतुउपरितीसानीला
दीनांषट्कामकारणाभावकल्पनाभिमात॥परिवात्रापिपुपुर्शार्थपरीलोचनक्रमेणकंनिदोषमुद्रावणसि॥तथापिनित्र
रुपवारिमतेवमपीनीने॥तथाहिनिज्ञातीयनानारुपवरुपवारुवेद्ययरोअव्याप्यवृत्तिनानाज्ञातीपरुपीगीकारेनीला
द्युपपन्नवहेरेनपीतादिवारणापवहेरकतासंबंधेनपीतादिकंप्रतिसमवापुसंबंधेनपीतादीनांषट्कामकारणाभावक

११०

१५

ल्पेनो गोरवे विवृण्वारि मते तु सर्वे नीलादि स्फुले विवृण्वारि वा रागा पचित्रत्वा वृद्धि च प्रति कार्य काल वृत्ति तपा निवेतर रूपाभा
 वने नैक हेतु त कल्प ने स्फुटे म वला पवे तथा चला घन त को पो दो ला क प्रमाण सिद्धि चित्र निवारण गीर्वाण गुण म यश
 समिति अवेदिन च विवृण्वारि मते चित्र घटे नीला घुत्ता त्रि वा रागा पचित्रा ती प नीला दिके प्रति नीला भाव देः स्वाधुपम
 मवेत त प्रमा सता प्रतिबंध कल कल्प ने गोरु मिति वाच्यं । तस्योत्र कालिक लेन फल मुख न पा रोषत्वात् । यन्मता दृश
 रीत्या विवृण्वारि दिक मप्यात्मत्वा मपस्वी विदधातीति अल्प मधिके चित्र रूप निवारि अनुसंधे पमिति स स पः । स रीणि च
 ति। सुकुमार क दिन स री वर व पवार द्वेः वप विनी ता दिः । ननु व्याप्य वृत्ति प एव स री स्तत्र कि मिति नो गी कि पंत्या शोका
 पामाह अत्रापेति तत्र व्याप्य वृत्ति नाना स री गी कारे र्थः । सुकुमार वृद्धे रेने ता दिः नवा पा प वृत्ति स री गी कारे ष
 रो प रीति वाच्यं । सामान्यतोः व्याप्य वृत्ति स री नत्वा वृद्धि च प्रति सार वृद्धे का वृद्धे पल स वे धन त्व क संयोग स हेतु त्व कल्प
 नात् । ननु व्याप्य वृत्ति वादिनोपि क विन स री दि स री नत्वा वृद्धि च प्रति क दिन स री दि म र व पवार वृद्धि त्व क संपु क्त स
 मवापते न हेतु त कल्प ना चानुपपत्ति रिति वाच्यं । तथा सति गोरु प्रसंगादिति भावः । ननु सर्व मि र सुकुमार क दिन न मे

१२

देन श्रुत्याः स री द्वे विधे । तरे व तु दुर्त्त भे सुकुमार त्व क दिन तारेः संयोग वृत्ति ता तित्वा रित्या शो क निषेधेति त न चेति । संयोगा
 विशेषा विति । आरंभ क संयोग वृत्ति ता तित्वा रित्या र्थः । स री पि वेति । तिक्र म धु र दि नाना व पवार द्वे घु र रा वि ता दिः
 । तत्र व्याप्य वृत्ति स री गी कारे वा धु क माह । अत्रापेति । अर्थ स्फु पूर्व न । ननु नाना ता ती पर स व र व पवार वृद्धे च व्याप्य व
 द्वि नाना स री गी कारे निरर्थकः । तत्र तत्र तथा न भु प ग मे स सा ज्ञा त्वा रानु प पत्तिः । विवृण्वारि स्वी क र स री गो र व रोष
 प्ना से न नी र स त एव प र व साना रिति वाच्यं । तत्रा व य वा तर समा रो प त र प पत्तेः । ननु प वृद्ध ए क प र्यु ते नी र से त व का ग
 ति रिति वाच्यं । तत्र स री उ प नी त भा ना त्म क प र मा ण ग त र स निष प के प्रत्य स्ये गो गी कार त र्ति म न सि क्त माह ।
 नी र स एव वेति । तत्रेति । नाना स व र व पवार द्वे व प वि नी र्थः । ननु तत्र स री गो र व र व प व र स रूपा रा स
 ता रिति च त्र स त्वा वृद्धि च प्रति स सामाना धि क र ण नि शि ष्ट स वि ता ती प र स सा मा ना धि क र ण संवे धे ना स ते
 न प्रतिबंध कल कल्प ना रिति भावः । इत्यापोततः । तत्र विवृण्वारि स री गी कारे री ते रू क ता रिति ध्येय । एतेनेति । र री त
 के मे गो र्थः । गो रो व्याख्या त र्ति । नाना ता ती य गो र व र व पवार द्वेः नप विनि व्याप्य वृत्ति ते न गो रो व्याख्या त र्थः ।

परि०

१०

नाशोति। असमवापिकारणानाशयेनेतेवकारेणसमवापिकारणानाशयहेतुत्ववच्छेदः। ननुविनिगमनाविरहात्सम
वापिकारणानाशयपितत्रहेतुत्वमात्रमप्यकमित्यत आह निरुपममेवेतेत्यादि। तथाचक्षुषुकनाशादुपेभेनद्वयनाशे
प्रत्यसमवापिकारणानाशयहेतुतायावप्यकत्वस्येवविनिगमकत्वादितिभावः। अत्रावकीनानुपापिनः। स्वातंत्र्ये
णाचेतद्वयनाशेप्रतिसमवापिकारणानाशयहेतुताकल्प्यतेनेदेवप्राचीनमतेगौरवानकाशः। तदनुवर्तितुकपाला
दिसमवेतरूपादिनाशानुपेभेनावप्यकृतपाकपालादिसमवेतनाशप्रतिकपालादिनाशहेतुतयेवोपपत्तेः। न
आहिकपालादिनाशस्यकार्यतावच्छेदेकंनतत्रद्वयनाशत्वादिकंगौरवात्किंतुकपालासमवेतनाशत्वेतद्वय
नाशसाधारणमितिकपालादिनाशाद्द्वयनाशोत्पत्तौवाधकाभावः। अथकपालादिनाशस्यकार्यतावच्छेदेकं
नकपालादिसमवेतनाशत्वे। अत्रिसंयोगजन्यकपालादिसमवेतरूपादिनाशव्यभिचारतः। नापिअत्रिसंयो
गाजन्यकपालादिसमवेतनाशत्वेतथाउत्तरसंयोगजन्यकपालादिक्रियानाशव्यभिचारतः। उत्तरत्वेनपुर्वव
त्पातदेरस्यतत्रनिवेशासंभावतः। संयोगत्वेनानुगतीकृत्यतेषोरुत्तरसंयोगाग्निसंयोगोरक्ष्यत्वनिवेशस्तुमु २०

दूषणहेतुः कालोपाधिविभूयासंयोगादित्यस्यकपालादिनाशजन्यकपालादिसमवेतनाशस्यासंग्रहप्रसंगात्। तथाच
नापिआतत्रद्वयदिनाशप्रतिकपालादिनाशत्वेनहेतुताकल्पनीयातथाचनसमवापिकारणानाशाद्वयनाशसंभव
इतिनदुपेभेनातिरिक्तकार्यकारणभावआवश्यक इतिवचः। स्वप्रतिपोगिसमवेतत्वकालिकविशेषणतोभमसेवेभे
ननाशानुपपत्तद्विप्रतिपोगितासंबंधेननाशत्वावच्छिन्नप्रतिपोगिसमवेतत्वसंबंधेनकपालादिनाशत्वेनेदे
तुतायाः कृप्रत्वात्। तत्रचेनोपदर्शितानुपपत्तिः। पाकारित्यमरूपादिनाशस्यतथाविधप्रतिपोगितासंबंधेनानुसर्ग
ः। केचित्। द्वयनाशप्रतिसमवापिकारणानाशयहेतुत्वमतसमवापिकारणानाशजन्यद्वयनाशव्यभिचारस्वासाप
समवापिकारणानाशजन्यत्वस्यासमवापिकारणानाशजन्यतावच्छेदककोटोनिवेशेनगौरवात्सर्वत्रासमवापिकार
णानाशादेवद्वयनाशउचितत्वात्। तदसत्ताकपालनाशजन्यारभकसंयोगनाशात्त्रिकालेद्युरोऽपदर्शितका
रणासत्तेनतथाविधप्रतिपोगितासंबंधेननाशत्वावच्छिन्नस्यापत्रिवारणापतथाविधप्रतिपोगितासंबंधेनद्वयनाश
त्वावच्छिन्नप्रतिपद्वयभेदेनापिहेतुत्वमधिकसकल्पनीयतयातत्रतत्सहकारित्वस्यकल्पनीयतयातत्रतत्सहकारित्वस्य

परी-
२१

स्माद्व्यनाशे प्रतिममवाधिकारणानाशस्यापि हेतुतावच्छासीति ह्यस्य । ननु संयोगादिरूपकाभावात्तात्पर्यनाशे प्रत्यक्ष
तावच्छासीनत्वे हि देवप्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने प्रतिपन्नरूपत्वेन हेतुता कल्पयित्वा प्रोचोवापोरप्यज्ञानमंगीकुर्वन्ति तन्मते दृष्टि
तुमाह । इदं व्याख्याशेन प्रत्यक्षरूपस्य स्पर्शवत्त्वेनैवैवकारेण रूपवत्त्वेऽप्रयोजकं जनकं । अतएव देवस्याशेन प्रतिपत्त्य
शस्य हेतुता देवत्वार्थः । ननु देवस्याशेन प्रतिपत्त्यशस्य हेतुता बुद्धेः स्पर्शनाशेति हि तस्य आह । बुद्धेरस्याशेन त्वेति । तत्कारणा
बुद्धेः स्पर्शनाशेन पुण्यमेतत्त्वमानः सवितः । प्रकृष्टतमपरिमाणमिति । अत्र सरेण प्रकृत्या अत्र पावन्महत्साधारणात्ता
सर्वच्छिन्नमित्यर्थः । तादृशजातिमिदं स्तुत्याशेन जनकतावच्छेदकतयेति भावः । स्पर्शजनकसाच्छेदककोटोरूपानि
वेशेनाशकमाह गोस्वादित्यादिना । प्रामाणिकं गोरेन रोषापेयत आह । मानाभावादिति । तत्रेति । स्पर्शजनकतावच्छे
दककोटोरस्यार्थः । इदं व्याख्याशेन प्रतिपत्त्यशस्य हेतुतावच्छासीनत्वं प्रत्यक्षत्वात्प्रतिपत्त्यशस्य हेतुत्वेनैवैवकारेण प्रतिपत्त्यशस्य
प्रत्यक्षत्वात्प्रतिपत्त्यशस्य हेतुतावच्छासीनत्वेति । कारणामित्यर्थः । इदं व्याख्याशेन पुनर्जनकतावच्छेदककोटोरस्यार्थेनैवैवकारेण गोस्वादि
त्यादिना तत्त्वमिति । नकारणमित्यर्थः । अत्रमाशयः । वहिरेव प्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने प्रतिपत्त्यशस्य हेतुतावच्छासीनत्वेनैवैवकारेण प्रतिपत्त्यशस्य

दुर्बलात्। न तात्प्रभिवत्तमेव हिष्टं। तथापि मानसाद्युपपत्त्युत्पत्त्यामाद्यकार्यतावच्छेदके विनिगमनातिरूपेभवा
त्। न च तात्प्रभास्यैव प्रत्यक्षत्वमेव रूपेण जगत्तावच्छेदकमस्तु। षण्णोः प्रत्यक्षतासंदेहेन मूर्ते प्रत्यक्षत्वस्य संदिग्धव्यभिचारक
तया रूपकार्यतावच्छेदकत्वासेभवात्। अथैव भूते प्रत्यक्षावच्छिन्ने प्रतिरूपस्य हेतुतामभ्युपेयवापोः प्रत्यक्षत्वानेगीकारे वा
पोः स्पर्शस्य स्पर्शानुपपत्तिः॥ घटगगनसंयोगात्प्राज्ञेन वारणापेक्षमस्य विज्ञातीयसत्प्राज्ञेन तावच्छिन्ने प्रतिस्मा
पसमवेतत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्पर्शेन निषपत्ताभावाभावरूपहेतोरभावात्। न च स्पर्शेन निषपत्ताभावा
भावकार्यतावच्छेदककोटो विज्ञातीयसंदेहस्य शांभुत्वमपि निवेद्यत इति वाच्यं। विनिगमनातिरूपेण कार्यकारणभावा
नेतात्। कार्यतावच्छेदकगौरवाच्च। स्पर्शेन निषपत्ताभावाभावसहकृतसामान्यसामान्याः स्पर्शस्पर्शेन स्थले प्रसि
द्धायाः गगनघटसंयोगादिप्रत्यक्षापेक्षेर्देवतात्वाच्च। न च मरेण वारणापेक्षमस्य स्पर्शेन तावच्छिन्नप्रतिस्पर्शेन नापि हेतु
त्वे कल्पनीयमित्ति वाच्यं। एतादृशकार्यकारणभावकल्पनस्यापि नैषामिकमतेः शिकगौरवसंघादकत्वादित्यादिक
वदुतामदनीपं वा पुप्रत्यक्षतावादेति। न चैव सति वशिष्ठो दिव्यजगद्व्यप्रत्यक्षतावच्छिन्ने किं निगमकं तत्राह। इत्यस्येता

१. टी. ०
२४

नोतीदिपत्तादिति भावः। सर्वे ये वेति। घटत्वादिसामान्याभावो नोतीदिसामान्याभावश्च कोपिनपत्तत्विषयप्रतिभावाः। चतुर्नत
त्रद्युक्तित्वेन घटत्वाद्यभावलोकिरूपसहकारो नुसुधीभिर्धुं। न त्रद्युक्तित्वेन तिरिक्ते घटत्वादिसामान्याभावो नोतीदिसामान्याभावश्च कोपिनपत्तत्विषयप्रतिभावाः। चतुर्नत
। सतीताजातिरिति एकरोति। सत्तात्वेति। ननु पादेष्वगुणकमैसुप्रत्यक्षसिद्धासत्ताजातिः कथमयत्नपत्नीपेयतत्राह।
इयगुणोत्पादि। धर्मादीनापि। आदिनागगवादिपरमाणुक्रियादिपरिग्रहः। ननु सत्तात्वादिव्यवहारवत्त्वादेव सत्ता
जातिरर्थस्य तीत्यत आह तासावपीति। तथा च सद्यवहारस्य सत्ताजातिविषयकत्वे ज्ञासावुपि सद्यवहारो न स्यात्। अ
तो भावत्वादिकमेव सद्यवहारविषयप्रतिनिधयवहारेण सत्ताजातिरिति सिद्धिरिति भावः। ननु घटः सत्तात्वादिव्यवहारस्याभ्यानु
पपत्तिरिति दायां सत्ताजातोत्तात्वादो सत्तव्यवहारस्य एकार्थसमवायसंबन्धेन सत्ताजातिरेव विषयो न भावत्वादिकमित्य
त आह घटोदाहिति। तथा च घटः सत्तात्वादिव्यवहारस्यापि वर्तमानत्वादिविषयकत्वेनोपपत्तौ न तस्य भ्यानुपपत्त्या
सत्ताजातिरिति सिद्धिरिति भावः। ननु वर्तमानत्वादेरनुगततया अनुगतसद्यवहारविना सत्ताजातिरिति निर्वहतीति वाच्य
। अनुगततया व्यवहारानभ्युपगमादिति। ननु सच्छब्दशक्ततावच्छेदकतया सत्ताजातिरित्यासतीत्यत उपसंहरव्याजेन

५५

२४

तामाशंको विष्करोति। किं त्विति। तदिति। सत्तात्वरूपमित्यर्थः। तथा च सच्छब्दशक्ततावच्छेदकमपि भावत्वमेव ननु सत्ता
त्वातिरिक्ततात्त्विकरूपमिति भावः। चतुर्वर्तमानत्वादिकमननुगतत्वादेरिति नमिति शेषः। ननु भावत्वस्यापि सर्वसाधार
णानुगतस्याभावात्कथं नरपिसच्छब्दशक्ततावच्छेदकमित्यत आह। तच्चैति भावत्वेनेत्यर्थः। ननु भावत्वमेव तात्त्विकोपाधिस्त
द्विचलमेव भावत्वमित्येव किं न स्यादित्यत आह भावत्वमेव वेति। एवकारोऽप्यर्थे तथा च विनिमयमना विहाय भयोरेवास्ते
रोपाधित्वमिति भावः। ननु वेति भावत्वे भावो न स्यादित्यत आह। तच्चैति भावत्वेनेत्यर्थः। इमं ननु तत्। तस्य सत्तावच्छिन्न
प्रतिद्वयत्वेन हेतुतपादयत्तत्तावच्छेदककोटिप्रविष्टतासत्ताजातिरिति सिद्धिः। ननु तादृशकारणकारणभावमानाभा
वदित्वाद्यो नीत्यां रोसा अप्रसमवेतत्वं संवर्धननीत्याकारणसत्तात्त्विकसमवायपेन नीत्यापत्तिवारणपत्तादृशकार्यक
रणभावस्यावश्यकत्वात्। ननु समवायसंबन्धेन नीत्यादिकं प्रतिस्वाप्यप्रसमवेतत्वं विशिष्टद्वयत्वं संवर्धननीत्यादेर्हेतुत्व
कल्पनाच्च तथा विधुकारणकारणभावोत्तरकल्पनमिति वाच्यं। स्यात्प्रसमवेतत्वं तद्व्यत्ययो विशिष्टविशेषणभावे वि
निगमनाविरोधात्कारणकारणभावत्वाद्भूत्येन कारणतावच्छेदकसंबन्धोरेण तिरिक्तोपदर्शितकारणकारणभावक

प. १०

२८

स्तरभिपानलिखितमिति। संस्कारानुहेतुमिति। इहमत्राकृतो न विष्टुल्लोकिकान्यविषयताशालिप्रत्यक्षं प्रतिनदिषपक
लेनेनानलज्ञाणायाः कारणात्कल्पतेननुत्तानलोतभावेनागोस्वात। एवंमतिक्रम्यादिमाहात्कारप्रवृत्तिमपि निप
मनोविषयस्मृतिकल्पनमपि नास्ति कृत्यादित एव कृत्यादिमाहात्कारे विषयभावेनोपपत्तेरिति। अविरोधादिति प्र
त्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यतेमित्याविधुव्यापकतायाश्च तेनैव सिध्यते। प्रपाणाभावादिनि। तादृशव्याप्तिगुणानु
कूलतर्काभावादिमर्थः। तथाच प्रकृते प्रयोजकत्वस्य पूर्ववत्तेन तथाच कुमशसनपाप्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यतेन
किंविद्वाधकमिति भावः। म्वावीन्मतं स्पष्टमिति। परंतु निमित्तं अनुद्वेते उद्देश्यकाममवहितेः भिभूते स्मृतिप्रतिबंधकस
मवहिते। तत्रास्मृतिरेवेति। एवकारेण संस्कारस्य प्रत्यभिज्ञाहेतुत्वेन व्यवेहरेः। अपमाशयः। तत्र विष्टुल्लोकिकान्यविषय
ताशालिप्रत्यक्षतावच्छिन्नं प्रतिनदिषपकत्वेन नानलज्ञाणाप्रत्यक्षं तैर्हेतुत्वेन प्रत्यक्षिणो वरातुद्दुसंस्कारशापो
घटाद्युपनीतभावनप्रसंगः। अनुद्वेदभिन्नतद्विषयकत्वेन तत्र हेतुत्वेन प्रत्यक्षतोः नुद्दुसंस्कारस्य प्रत्यक्षोद्देश्यकसमावशा
नदशापो घटाद्युपनीतभावान्ननकत्वप्रसंगः। अगोत्याभावस्य व्याप्य इति तत्र निपमात। तस्याप्यप्येति ताभ्यामे २८

पिउद्देश्यकानां अनुगततततावदेकद्विष्टुल्लोकिकान्यविषयकत्वेन तत्र हेतुत्वेन महगोस्वप्रसंगः। अतोत्वाद्युवात्र विषय
कृतानेनानलज्ञाणायाः कारणात्कल्पतेननुत्तानलोतभावेनागोस्वात। एवंमतिक्रम्यादिमाहात्कारप्रवृत्तिमपि निप
मनोविषयस्मृतिकल्पनमपि नास्ति कृत्यादित एव कृत्यादिमाहात्कारे विषयभावेनोपपत्तेरिति। अविरोधादिति प्र
त्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यतेमित्याविधुव्यापकतायाश्च तेनैव सिध्यते। प्रपाणाभावादिनि। तादृशव्याप्तिगुणानु
कूलतर्काभावादिमर्थः। तथाच प्रकृते प्रयोजकत्वस्य पूर्ववत्तेन तथाच कुमशसनपाप्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यतेन
किंविद्वाधकमिति भावः। म्वावीन्मतं स्पष्टमिति। परंतु निमित्तं अनुद्वेते उद्देश्यकाममवहितेः भिभूते स्मृतिप्रतिबंधकस
मवहिते। तत्रास्मृतिरेवेति। एवकारेण संस्कारस्य प्रत्यभिज्ञाहेतुत्वेन व्यवेहरेः। अपमाशयः। तत्र विष्टुल्लोकिकान्यविषय
ताशालिप्रत्यक्षतावच्छिन्नं प्रतिनदिषपकत्वेन नानलज्ञाणाप्रत्यक्षं तैर्हेतुत्वेन प्रत्यक्षिणो वरातुद्दुसंस्कारशापो
घटाद्युपनीतभावनप्रसंगः। अनुद्वेदभिन्नतद्विषयकत्वेन तत्र हेतुत्वेन प्रत्यक्षतोः नुद्दुसंस्कारस्य प्रत्यक्षोद्देश्यकसमावशा
नदशापो घटाद्युपनीतभावान्ननकत्वप्रसंगः। अगोत्याभावस्य व्याप्य इति तत्र निपमात। तस्याप्यप्येति ताभ्यामे २८

पंदि०

२६

त्रौमानाभावस्य भिषेत्ते कृतं चालेनुनापेदेष इति शेषः। इकलस्य गणस्य लस्यने द्वितीयः पञ्चमः। भूपेतोक्ता व्याप्तिवारिपु
 मुत्रायातेनाशंकते। विभागपूर्वसंयोगविशिष्टात्मकमणारति। स्वतन्त्रविभागपूर्वसंयोगो भवति विशिष्टात्मकमणारत्यर्थः। तथा
 वल्लभेदेन स्यात्तानात्वा बोक्ता व्याप्तिरोष इति भावः। अत्राभिरोषस्यैव क्रमेण परिहारेण ननु मणारोषस्यानु
 द्वादिभ्यो त्रयस्य यति। तर्हीत्यादि। प्रकारान्तराणां ननु मणारोषोपतिरिति। स्वतन्त्रविभागप्रागभावाविशिष्ट
 कर्मणः स्यात्तु भिषेत्तुर्थः। एवं शब्दावपत्तेन नानार्थत्वात् क्रमेण तदुक्तं परात्। वक्तव्यमिति। पूर्वसंयोगनाशोत्पन्न
 विशिष्टक्रियाणां इतरसंयोगोत्पत्तिविशिष्टविशेषायाश्च स्यात्तेव कृतव्यमित्यर्थः। इत्युपलक्षणं। पूर्वसंयोगनाशविभा
 गो भवति विशिष्टक्रियाया अपि स्यात्तु मणारोषसंयोगे। तथा व्याप्तिरूपरोषस्य परिहारेण स्यात्तु मणारोषसंयोगे ननु मणारोषोदुह
 इति भावः। ननु वैवर्ज्यात्तमेवतिरिक्तमेषु पेटे। तेनैवानुगतस्य व्यवहारविहीनत्वं किं स्यात्तु पदार्थस्यातिरिक्त
 ताभ्युपगमेनेति वाच्यं। विनिगमना विहोक्तकालोत्पन्नो नाविधुतया विधुक्रियासु स्यात्तु संवेधकत्वात्
 पेशातिरिक्तस्य मणुपेततत्वे तत्संबंधकत्वात् पालघीपलादिति। ननु दशयादौ नाभिरांतीतना नोदश २६

वोप ३

यादिपरात्तयं शब्दोऽयः। इदं नीतना नोदश यत्नादिप्रकारकबोधाभावेन विशेषात्तदाभावाद्दशयत्नविशिष्टादौ श
 क्तिग्राह्यं भवेत्तदप्युदशयत्नादिविशिष्टपदार्थोपस्थिते रभावादेवं कथं वा पुंसोपि शाचादिपरातिशयत्वादिविशि
 ष्टस्य शब्दोऽयः। पूर्वोक्तं त्रीत्यापदत्रयपदार्थोपस्थिते रभावादिशां कुमपनेतुमाह। अदृष्टदशयत्नस्य। परिभाषनी
 यमिति। परिभाषनपानिर्वीक्ष्यमित्यर्थः। तथा वापे पूर्वपक्षो नरः समाधेयः। किंतु भावना समाधानकर्तृति भावः। भावना
 साध्यसमाधाने तैत्तारक। पत्रप्रमेयवान्। अपमित्यनुभवत्तमर्थमेव नानपमिति संस्कारोत्पत्तस्तद्वैतसमाप्त्यमेव नो
 शोमोपपन्नदशयत्नमात्रप्रकारकस्य तत्तत्कोटो भवत्तदशयत्नप्रकारकशब्दोऽयं बोधकाभावात्। एवं पिशावा
 दिपरस्त्वलेपि पृथक्। पदिनतरेणः। नाप्रकारकतत्त्वकारकस्य रणप्रतितरेणः। नाप्रकारकतत्त्वकारकसंस्कारस्य हेतु
 त्वमात्रकत्वं। अत्र याज्ञातिलहपेण घटलप्रकारकसंस्कारपित्तानि तौ शोमोपदशा योद्यत्तिस्मरणपत्तेः। त
 यानकयमुपदर्शितरीत्यादशयादिपरादशयत्नादिर्विशिष्टस्योपस्थित्युपपादने तत्तत्तदशब्दोऽयं पदार्थने च
 तिनिभाव्यते तथापि पत्रदशयत्नादि संवेधेन पदार्थोत्पत्तौ तत्तत्तथाविधुशक्तिग्राह्युपपादने भवेत्तत्तत्। नवतस्य स

पं.री०

३०

बंधतापोपशाणाभावः॥ संयोगांशे संवेधतापुक्तेः प्रापितोत्पादितस्य मधिकेन। एवेत्यलमपीति। नेत्रेण देधनमित्या
दिप्रतीतिविषयो धनवृत्तिर्वेत्तविरूपितसंवेधोपीत्यर्थः॥ परार्थांतराभिनेनेपापिकानां सत्त्वनेन यनहीयमाणं मद्रूपे
रूपाःतिरिक्तमित्यर्थः॥ ननु कुमेन निर्वीहे किंतवातिरिक्तकल्पनेनेत्याशयेन शंकते। पथेष्ट्यादि। ततः सत्त्वात
त्संभवादिति। भद्राणो संभवादित्यर्थः॥ तथा च तथाविधमद्रूपोक्तने पुरुषांतरापात्रां पुरुषांतरस्य सत्त्वापतिरिति भा
वः॥ ततः भद्राणो तथाविधयोगः॥ परकीयात्रादिभद्राणां शास्त्रनिषिद्धत्वात्तद्योगतास्मादापपुरुषांतरस्यात्रां
पुरुषांतरस्य सत्त्वापतिरिति भावः॥ तथाविधशास्त्रोक्तने तद्वदितसत्त्वलक्षणस्य हेतुमिताशयेन प्रकृति। किंत
दिति। परकीयात्रादिभद्राणां निषेधबोधकमित्यर्थः॥ तस्या उपदेशितशास्त्रस्याप्रवृत्तिः। परकीयसत्त्वाप्रपादननिषेध
बोधकत्वे। तथा च सत्त्वज्ञाने सति तथाविधशास्त्रादुपदेशितनिषेधबोधः। शास्त्रात्तथाविधनिषेधबोधेन सति शास्त्रबो
धिततथाविधनिषेधप्रतियोगिकत्वरूपोपदेशितनिषिद्धत्वादियदितोपदेशितसत्त्वज्ञानमित्यस्योपाश्रयपदति भाव
ः॥ इदमुपलक्ष्यो। योपलस्य निवृत्ताशक्ततापि तद्वदितलक्षणमनुपपन्नमित्यपि दृष्टव्ये। उपसेहरति। तस्मादि ३०

ति। कृप्रपद्येति नेशा संभवादित्यर्थः॥ ननु पथेष्टविनियोगोपापकपादिविषयत्वमेव तदस्तु किंतवातिरिक्तकल्पने
नेति तावत्। तादृशविषयतामाधनस्वरूपत्वे कपपूर्वकालेन पितदीपसत्त्वव्यवहारप्रसंगात्तत्कपस्वरूपत्वे तु कपनाशप्रसंगा
त्तदीपसत्त्वनाशप्रसंगात् अतिरिक्तत्वेन स्यात्कंसमीहितस्य सिद्धत्वादिति। ननु सर्वमिदं संभवति। सत्त्वे प्रमाणसदभावेत
देवतुनपण्यामदमत आह। प्रमाणो वेत्यादि। पालेनादरीतेत्यादिशास्त्रस्य निषेधप्रतियोगितावच्छेदकघटकत्वेन सत्त्व
स्य प्रमितितनकत्वात्सत्त्वप्रमाणत्वमित्यर्थः॥ तच्चेति। अतिरिक्तसत्त्वेनेत्यर्थः॥ प्रतिग्रहः। दानतय परसत्त्वनाशने
तगत्तत्र सत्त्वसंसाहकग्रहणं। उपादाने अस्वाप्तिकस्या राश्यां स्फुटस्य शाककुशादेयानपने। सनादिभिरिति। अत्रा
दिप्रस्ताव्यानि कपादिः ननु सत्त्वोत्पत्तिप्रतिप्रतिग्रहरीनां समुदितानां न हेतुत्वं। तथाविधसमुदितघटके कसत्त्व
त्वोत्पत्त्याय पिनायत। नापि प्रतेकं तेषां तत्र हेतुत्वं परस्परं विना परस्परकारणसत्त्वोत्पत्त्या तदोपतारवत्त्वात्तत्त्वं सत्त्व
नाशप्रतिदानादीनां हेतुत्वेपि निधाननीपमित्यत आह काशानामेकशक्तिमत्त्वादिति। सत्त्वादिकं प्रति एकशक्ति
मत्त्वेन हेतुत्वाभ्युपगमादित्यर्थः॥ वास्तवंगीकारेत्ताह। कार्याणामित्यादि। तत्र द्विजातीपसत्त्वरूपकार्यप्रतिपत्ते

परी०
३३

विज्ञानप्रतिबिम्बकतावच्छेदकद्वयस्य तात्पर्यानां क्रान्तेनोक्तानुपपत्तेरभावादिनिरुक्तिः। तथाच परोक्षज्ञानेन विशुद्धात्मकमेवेति
तीर्णमिदं नैव युक्तं भावार्थद्वयेः॥ अथ शब्दभेदकोटिनिष्पन्नकशाब्दसामान्यीकाले संशयाकांक्षयाद्वैवाध्वनारण्ये
ककोटिनिष्पन्नकशाब्दनुद्दिष्टातिअपरकोटिनिष्पन्नकशाब्दसामान्याः प्रतिबिम्बकत्वकल्पनेनोत्पत्तेरिति भावः॥ चक्षु
गत्यातया विभुसिद्धांतोपि नास्तीत्येतरं संशयात्मकशाब्दबोधे महर्षेः संवादमाह। सनानानेकतादि समानानेक
धर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्धनुपलब्धव्यवस्थानोविशेषायेत्येवमिदं संशय इति सत्त्वं संशयहेतुत्वेन विप्रतिपत्तिव्या
कुस्योत्पत्तेरुक्तं नैव महर्षेः पितृसंशयात्मकशाब्दज्ञानमभिमतमिति स मुदितं नैयायिकैः॥ स चायं सप्रमानोऽनेके
षोतत्कोटितरभावकोटिमतां धर्मस्तदुपपत्तेर्देहिनिमित्ततद्भावात्तत्प्रतिपत्तेर्विरुद्धकोटिद्वयप्रतिपत्तिकाकु
ट्टोतिमो न वेतादिरासातऽपलब्धि रनुपलब्धिश्च तत्कोटिः॥ तथाच तात्कोटिरुपलब्धिर्नैव ज्ञेयमासेन तदभावकोटि
रुपलब्धिश्चेत्यर्थः॥ पूर्वोक्तपंचमं तात्कोटिपस्यात्रैवानपः अव्यवस्थान् अव्यवस्थापकः तत्कोटितरभावकोटौ नि
श्चापकस्तत्सात्त्विकविपक्षव्यावृत्तधर्मज्ञानांतरूपमाधारणधर्मवद्भिन्नज्ञानादिनिपातः। एतस्यापि पूर्वो। ३३

कोपलब्धौ चैव न पः॥ विविच्यते व्यावर्तते विशेषदर्शने विषयोपस्थात् स विशेषो विशेषादर्शने सत्त्वापेक्षार्थ
। एतावताकारणमुक्ता संशयलाज्जगामाह। निमर्ष इति। एकधर्मिकविरुद्धो भवेत्प्रकारकज्ञानमित्यर्थः॥ भाष्यका
रात्समानानेकधर्मसामान्यसमानः कोटिद्वयसहचरितधर्मः अनेकधर्मोऽसाधारणधर्मः उपलब्धनुपलब्धव्यव
स्थान्तत्कोटितानस्य तदभावकोटितानस्य सत्त्वं उपपन्नकत्वानुभारणं। प्रामाण्यसंशय इति यावत् विशेषापेक्षाम्
पूर्वोक्त एव एतावताकारणमुक्तेन संशयविशेषलक्षणे मुक्तं। निमर्ष इत्यनेनैकधर्मिकविरुद्धो भवेत्प्रकारकज्ञानत्वं
रूपसंशयसामान्यज्ञानमुक्तमित्यादिषां नीलत्वावच्छिन्नसामान्यीकृतत्वावच्छिन्नसामान्यीकृतत्वं ननु भवेत्तु
छिन्नेतापमानेः ध्वन्यसंपन्नानीलत्वावच्छिन्नीयत्वेन नीलत्वावच्छिन्नकार्यत्वावच्छेदकतया एकधर्मिक
विरुद्धतत्त्वभावज्ञानसामान्यीकृतत्वं धर्मिकविरुद्धतत्त्वकारकज्ञानत्वं ननु धर्मिकविरुद्धतत्त्वभावप्रकारकज्ञानत्वा
भावावच्छिन्नेतापमाने एकैकधर्मिकविरुद्धतत्त्वभावो भवेत्प्रकारकज्ञानत्वं रूपसंशयपत्त्यावच्छिन्नोत्पत्तिरपि अ
र्थवशात् संपन्ना भविष्यतीति तथा विभुसंशयपत्त्यपि न कस्यचित्कापेतावच्छेदकं यानाभावात्तदसाह एकधर्मिक

परी०
३४

विह्वलानेत्यादि समाते मिलनोत्तथासंशयपत्तावच्छिन्नेप्रतिधर्मितानारीनोदेतुल्यमभ्युपगच्छतां प्राचीनानां मतम्
तुषारपेपेति भावः। एवमिति संशयपत्तवदित्यर्थः। संशयपत्तयुक्तानन्तरूपमिति। ननु धर्मिणोपपत्तानिर्दिष्टतद
भावप्रकारताप्रत्यये सति तदुर्मि विरोधता निरूपिततत्प्रकारता शालिजानन्तरूपमिति चेत्। नीलत्वप्रत्ययस्य तु
वदिति। पद्या नीलोत्पादकसामान्यभावदर्शायां योत्पादकसामान्यत्वलादुत्पादकत्ववच्छिन्ने जायमाने नीलत्वप्र
त्ययस्य तु वच्छिन्नस्योत्पत्तिरुर्मि सिद्धेति तत्र कार्यतावच्छेदकं प्रमाणाभावात् तत्तथा तदभावात् प्रकारकतानोत्पादक
सामान्यभावदर्शायां तत्प्रकारकतानन्तरूपमिति चेत्। ननु प्रमाणभावादिनिर्भावात्। ननु संसृतिस्तु सामानाधिकरण्यकालिकविशेष
विधुनिष्पत्तमपि न कार्यतावच्छेदकं प्रमाणाभावादिनिर्भावात्। ननु संसृतिस्तु सामानाधिकरण्यकालिकविशेष
वृत्तान्तोभयसंबंधावच्छिन्नद्वयनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकमेव द्वयितभूतमपि तत्तु ज्ञानकार्यतावच्छे
दकं मास्तु। अर्थसमाप्तत्वे स्मृतादिति चेत्। अर्थसमाप्तत्वं तत्तु धर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वं प्रमाणाभावात्
वर्तते। प्रकृते तु तथा विधुकारणभावात् तादृकतमेव तादिरवस्था शोभा गच्छन्त्या तथा वक्तुमशक्यत्वादिति ३५

नि। ननु कारणात्वं नान्यथा सिद्धत्वे सति कार्यनिपतत्वं पूर्वकालवर्तित्वं। घटत्वावच्छिन्नप्रतिदेशान्तरीपरासमादेश
पि हेतुत्वापत्तेः। ननु कार्यावयवहितपूर्वज्ञानवच्छिन्नकार्यधिकरण्यवृत्तिविशिष्टस्याभावस्य प्रतियोगिता
नवच्छेदकीभूतोपोधर्मस्तद्वत्कारणत्वं। विषयतासंबंधेनेच्छाप्रतिविषयतासंबंधेन ज्ञानस्य हेतुत्वा नुपपत्तेः।
अवच्छेद्याधिकरण्यः संबंधज्ञानस्यावच्छेदकत्वाभावेनेच्छावयवहितपूर्वज्ञानवच्छिन्नस्य विषयतासंबंधेनेच्छा
धिकरण्यीभूतोपोः जागतिकास्तद्वत्तिलाप्याभावाः। प्रसिद्धा तथा विधुकारणत्वं तत्रासे भवति। अथ कार
यावयवहितपूर्वज्ञानवच्छिन्नकार्यसमानाधिकरण्यवृत्तिविशिष्टस्यासमानाधिकरण्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकाभावस्य प्रतियोगिता नवच्छेदकीभूतोपोः न्यासिद्धिनिरूपिकीभूतो धर्मस्तद्वत्। अथ न्यासिद्धिनिरू
पकत्वे ननु धर्मवच्छिन्नप्रतिज्ञाधर्मव्यापकतावच्छेदकीभूतपधर्मवच्छिन्ने प्रामाणिकानां कारणात् तद्वत्
हास्तवच्छिन्नमेव हेतुत्वं। ननु प्रसिद्धा न्यासिद्धिपंचकानिरूपकत्वे तत्र न्यासनिर्वाहसंयोगप्रतिविभा
गस्य हेतुत्वापत्तेः। कविभाष्ये तावच्छिन्ननिरुक्ता न्यासिद्धिपंचकमध्योक्तस्याप्यसत्त्वात्। एवप्रतिबंधकाभाव

परी०
२५

एतन्नद्यात्रितेनहेतुत्वापत्रेषु। तन्नद्यात्रितेनविशिष्टेषुसिद्धान्त्यासिद्धिपेनकाभावात्। अतएकारणोऽयथासिद्धिभि
त्रलंविशेषणामत्कारितरुक्तधर्मभेदनिष्पन्नविशेषणानां। अयथाप्रतिबंधकाभावात्प्रतिबंधकत्वानुच्छेद
कीभूतधर्मावच्छिन्नाभावत्वेनहेतुत्वसर्वसंमतस्याभावापत्तेरिति। तत्रैवकारणानामतपार्श्वशकारणा
त्वसामर्थ्यापरिच्छेद्यत्वापत्तेः। ननुस्वावहितपूर्वकारणावच्छिन्नस्वाधिकारान्नित्यविशिष्टाभावप्रतिपादितान
वच्छेदकत्वविशिष्टतन्नद्यात्रिभेदकत्वसंबंधेनकारणविशिष्टोपधर्मस्तद्वत्कारणानंतत्रनोक्तदोषः। संबंधस्या
ज्ञानसंबंधविशिष्टबुद्धिविषयत्वादिति। तस्यसंबंधत्वसंदेहेनतथावक्तुमशक्यतादिस्यत आहकारणानंतं चेति
। पराशोतमिति। तथानिधुनिपतपूर्ववर्तिताद्यतिरिक्तमित्यर्थः। तस्यसर्वत्रयकलेर्द्विप्ररूपकारणानानुप
दविस्मृतादेशत्वावच्छिन्नकारणानानुक्तत्वावच्छिन्नाश्याशकारकप्रतीत्यनुपपत्तेरत आहृत चेति। कारण
त्वेनेत्यर्थः। अत्रैवैकभेदादिति। कारणानावच्छेदकभेदादित्यर्थः। ननुसंज्ञितकारणकारणमित्याकार
कानुगतप्रतीत्यनुपपत्तिरेवमनुगतकारणपदशक्त्यावच्छेदकानुपपत्तिश्चेत्यत आह। कारणत्वनेनेति। ३५

तदाकारणत्वम्। तथाचकारणत्वलक्षणानुगतधर्ममादापतयानिधानुगतप्रतीत्याद्युपपत्तिरितिभावः। अत्रेवंतत्वा
कारणत्वेनातिरिक्तं किंतुकारणानावच्छेदकस्वरूपं। ननुसंज्ञितमभेदेअवच्छेद्यावच्छेदकभावाद्युपपत्तिरितिभावो
एकरूपेणातदन्युपगमात्। अत्रतुकारणानांत्वेनावच्छेद्यायाः कारणतायाः अवच्छेदकत्वस्यस्वरूपतोदंतेः। अतएव
गमेष्टतिविशुद्धत आत्रिभेदकारणत्वस्यसंबंधेगीकारादिति॥ तस्येति। कारणत्वस्येत्यर्थः। आगमादिकमित्या
र्थः। एतेनेति। क्रमांतर्भावेनाविहीनेत्यर्थः। व्याख्यातं अतिरिक्तत्वेन व्याख्यातमित्यर्थः। शोक्ते। कारणत्वस्या
दिकिनगेनपेः इति। तस्मादिति। विनिगमनाविहादित्यर्थः। मित्रमिति परस्परमित्रमित्यर्थः। तद्वत्प्रत्ययात्। एकं
रूपेदेरूपेत्वाकारकसंख्यातत्वप्रत्ययादित्यर्थः॥ तथाचसंख्यापानुगतत्वरूपारिगुणतथाप्रत्ययानुपपत्तेः। गुणो
गुणानांगीकारादिभावः। अस्मादिति। रूपोरोसंख्यातत्वप्रत्ययस्येत्यर्थः। बाधकाभावादि। तथाचबाधकाभावे
पिन्वमत्तांगीकारेप्रतीतिबलत्वात्तथाप्यसिद्धिविज्ञेयप्रसंगः। सर्वत्रैवप्रतीतेस्तथावक्तुमशक्यतादितिभावः। ए
काद्येति। स्याद्युपसमवतत्प्रत्ययस्येत्यर्थः। अतिलक्षणायास्तद्वत्प्रतीतेरित्यादि। अतिलक्षणासंबंधविषय

१६१०

10

[illegible]

तोसासर्गिकनिषपताभुपगमोसं॥परिचसंयोगस्यस्वरूपसंबंधःसंयोगात्तद्वत्संयोगोर्नसंयोगोवर्ततइत्यपि
प्रत्ययः स्यादिति श्रुतिरिक्तसमवायश्चावश्यकः॥नवातिरिक्तसमवायस्वीकारोत्तुल्यमुक्तातद्वैशिष्ट्याप्यतिरिक्त
सस्वीकारादुभयकृत्यनोपपत्तिरप्यतिरिक्तवैशिष्ट्यास्यस्वरूपसंबंधएवसंयोगादिसंबंधतत्वाभुपगमउवि
नर्तितव्यं॥उपर्युक्तपुत्ताविनिगमनानिरहेणसमवायसिद्धौपश्चात्तद्वैशिष्ट्यास्यसंबंधविशेषकत्वनप्य
फलमुत्पत्तेनापत्तात्तद्वैशिष्ट्यास्यसंबंधस्यसंबंधस्तुवैशिष्ट्यास्यस्वरूपएवेतिनानवस्थेतिपरिचिन्धाव्य
तेतदनुत्तुल्यपुत्ताभावात्स्यातिरिक्तवैशिष्ट्यासंबंधस्वीकारोपावश्यकःअभावात्स्याभावसंबंधतत्वाभुपगमोःभावादि
कत्वात्तद्वत्संभवावन्मात्रविषयकत्वात्तद्वैशिष्ट्यास्यस्वरूपसंबंधस्यसंबंधस्तुवैशिष्ट्यास्यस्वरूपएवेतिनानवस्थेतिपरिचिन्धाव्य
ननुपुत्ताभावात्स्यातिरिक्तवैशिष्ट्यासंबंधस्तुवैशिष्ट्यास्यस्वरूपएवेतिनानवस्थेतिपरिचिन्धाव्य
ननुपुत्ताभावात्स्यातिरिक्तवैशिष्ट्यासंबंधस्तुवैशिष्ट्यास्यस्वरूपएवेतिनानवस्थेतिपरिचिन्धाव्य

परी०

32

यथावद्वृत्तिनिषयताप्रतिगोमितरूपमभ्युपगतसत्तावनिषयतापरिषु यत्स्वरूपेन तु यदभ्युपगतसंयोगादिति म
 मूहात्वेन तदुच्यते ननु तद्वृत्तिनिषयताप्रतिगोमितरूपमभ्युपगतसत्तावनिषयतापरिषु यत्स्वरूपेन तु यदभ्युपगतसंयोगादिति म
 नतयेति दायां तयोपि यदुच्यते तल्लेखयोगाद्युक्तिज्ञानात्तादृशसमूहात्वेन तस्यैवैतन्निरूपणनिर्वीह्यत ननु निर्वी
 ह्युच्ये संवेधसंवेधोपधिकोभोसते इति नानुपपत्तिरिति वाच्यं संवेधसंवेधमाहापापिसमूहात्वेन संवेध
 रि ॥ परार्थसंवेधनाकृतपुद्गलपुण्यहिते शिरोमणिमहंतरे शिरोमणिमिवाद्भूत ॥ ॥ श्रीमरीचिकार
 कल्पितभूतकोलाहलव्याकुलमार्गसंवरणपत्रिगदिते सिद्धांतसिद्धेनातीदेवात्तेन भवेद्यदीहमहमात्रे
 रापनाहोमयज्ञतयः कृतिभिः श्रुतापरिभवेद्यज्ञानुरूपे बलिः ॥ इति श्रीरघुदेवभट्टनारण्यविरचिते परार्थ
 संवेधनरिष्यणोसमाप्तं ॥ ॥ श्रीसौवसदाशिरायनमः ॥ ॥ शुभमभ्युपगतं ॥ ॥ श्रीराम ॥ ॥ राम ॥ ॥ राम

678